

Галина ФЕСЕНКО

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ В АРТЕФАКТАХ: ОГЛЯД МУЗЕЙНИХ ЕКСПОЗИЦІЙ В УКРАЇНІ

Про характер і місце музеїв у сучасному світі тривають дискусії, що зазвичай зосереджуються навколо інтерпретацій виставкових ідей, а також музейних заходів як альтернативних форм навчання. Історичні музеї стають важливими місцями, де йдеться про розвиток знань сучасників про минуле шляхом створення експозицій, які будуть вести діалог з відвідувачами. Зіткнувши минуле з сьогоденням, музеї впливають на відвідувачів емоційно та за допомогою змістовних повідомлень. Музеї також розглядаються як важливі допоміжні інструменти у навчанні [1]. Прикметно, що Україна першою серед держав пострадянського простору включила історію Голокосту як обов'язковий компонент до шкільної програми з вітчизняної та всесвітньої історій (1998 р.) [2, с. 198]. У дослідженнях щодо культури пам'яті розрізняють країни, суспільства яких мають «історичну пам'ять» про подію, і ті (не залучені), які мають «детериторіальну пам'ять». Відповідно до цього підходу, Україна, де на теренах було здійснено масові вбивства євреїв, розглядається як країна з «історичною пам'яттю» про Голокост [3, с. 65]. Україна також підписала Декларацію Стокгольмського форуму (2000) чим продемонструвала готовність на опрацювання теми геноциду євреїв Європи, розвивати різні форми комеморації, включно з щорічним проведенням Дня пам'яті жертв Голокосту [4, с. 231-232].

У зв'язку з цим підвищується соціальна значимість і затребуваність колекцій музеїв про Голокост. В Україні немає державних музеїв Голокосту, усі важливі заходи, такі як церемонії вшанування Праведників народів світу з України відбуваються у Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Водночас існує декілька недержавних музеїв, заснованих єврейськими громадами (у Харкові, Дніпрі, Одесі та інших українських містах). Колекції цих музеїв створювалися завдяки представникам єврейських громад, які передавали музейникам речі та фотографії своїх родичів, щоб зберегти пам'ять про їх рідних від забуття. У Харківському музеї Голокосту (заснований у 1997), що створювався на основі матеріалів громадської організації «Харківський обласний комітет «Дробицький Яр», особистих архівів, речей та предметів, подарованих постраждалими та сім'ями жертв, зібрано близько трьох тисяч експонатів [5]. У музеї пам'яті жертв Голокосту на Вінниччині — понад п'ятсот експонатів зібрано волонтерами та передано колишніми в'язнями гетто та таборів, Праведниками народів світу, письменниками, художниками різних країн [5]. Також історія Голокосту висвітлюється в історичних, краєзнавчих

музеях, а у Львові — у муніципальному Музеї тоталітарних режимів «Територія терору».

Музеї Голокосту залучені до освітніх заходів, більшість їх відвідувачів є організованими групами школярів та студентів. Історичні та краєзнавчі музеї, які мають тематичні експозиції про Голокост, так само долучаються до освітнього процесу. Наприклад, Рівненським обласним краєзнавчим музеєм проводяться виїзні заняття за темою «Голокост у Рівному (пам'яті загиблих в урочищі Сосонки у листопаді 1941 р.), у співпраці з Рівненською міською іудейською релігійною громадою та за сприяння Відділу освіти Рівненського міськвиконкому здійснює освітній проект «Голокост в Рівному» для учнів 10-11 класів шкіл міста [7]. «Музей культури єврейського народу та історії Голокосту, Музей Михайла Мармера» (Кривий Ріг) співпрацює з школами міста, де співробітниками музею проводяться уроки толерантності.

Музеї пропонують не лише розповідь, засновану на фактах, але і створюють власне бачення минулого. Музеї Голокосту в Україні побудовані як традиційні наративні музеї і водночас застосовують об'єктно-центричний підхід, де історія вибудовується навколо зібраних артефактів. Що стосується загального наративу цих музеїв, то зазвичай він лінійний, відвідувач йде визначеним кураторами експозиції маршрутом. Це дозволяє відвідувачу ознайомитися з хронологією подій в історії Голокосту. В описі виставки «Голокост» (2021) Національного музею історії України у Другій світовій війні представлено «хронологічну криву Голокосту», створену на основі документальних та фотографічних історичних джерел з метою допомогти відвідувачу простежити ключові події європейського Голокосту та пов'язати їх із подіями геноциду в Україні: «Це спосіб привернути увагу до того, що такі рани Голокосту, як Кам'янець-Подільський, Бердичів, Бабин Яр, Сосонки, Дробицький Яр, Богданівка, Янівський концтабір, були завдані Україні під час Другої світової війни» [8].

У музеях Голокосту експозиція зазвичай складається з наступних логічних блоків: передумови Голокосту; геноцид та Голокост; життя до...; перехід до влади нацистської партії; гетто, табори концентрації та знищення; опір нацизму та рятувальники євреїв; звільнення таборів, Нюрнберзький процес. Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (у Дніпрі), найбільший за експозиційною площею музей Голокосту в Україні, пропонує відвідувачам виставку про єврейську історію в контексті всесвітньої історії й історії України, починаючи з розділів, присвячених юдаїзму та духовному сві-

тові євреїв, а також ключовим подіям історії євреїв України XVII-XX століть. Звісно, найбільший розділ експозиції присвячений Другій світовій війні і Голокосту, що починається з розповіді про расистську теорію, нацизм, про антисемітську пропаганду в Німеччині та окупованій нацистами Європі. Далі експозиція розповідає про події на українських землях після початку німецько-радянської війни у червні 1941. Куратори експозиції показують важливі події: евакуація; депортація; гетто; концтабори і «центри знищення»; колабораціонізм; Опір нацизму і подвиг Праведників народів світу [9]. Крім дослідження історії Голокосту, музей присвячує третю частину експозиції історії геноциду загалом.

Інші музеї Голокосту фокусуються на місцевих подіях Голокосту (Дробицький яр, порохові склади на Люфтдорській дорозі в Одесі, доля євреїв Буковини, Вінниччини та ін.). Експозиція музею пам'яті жертв Голокосту на Вінниччині показує три етапи: знищення, порятунок і спротив. Музей Михайла Мармера (Кривий Ріг) має п'ять експозицій: «Час народу» (життя єврейської громади в XIX-XX ст.), «Душа народу» (релігійне життя єврейської громади XV-XX ст.), «Горе народу» (про антисемітські погроми на початку XX ст.), «Катастрофа», «Відродження» (єврейська громада за часів незалежної України). Експозиція «Катастрофа» складається з наступних розділів: напередодні трагедії; «фабрики смерті»; гетто; Голокост на Дніпропетровщині; єврейський рух Опору.

Коли перед музейниками стоїть завдання — навчати молоде покоління і пояснювати жахи Голокосту, важливим стає те, які артефакти вони представляють, та те, як їх сприймають відвідувачі. Якщо ці експонати представлені в повному обсязі до деталей, це може жажнути відвідувачів музею, і вони не будуть спроможні у повній мірі осмислити факти, що представлені в експозиції. І навіть якщо вони зможуть сприйняти музейну інформацію, існує небезпека того, що у підсумку у них залишаться лише відчуття жаху, а не сприйняття головних уроків Голокосту, уроків історії. Наприклад, у Меморіалі і Музеї Аушвіц-Біркенау, колишньому німецькому нацистському концентраційному таборі винищення (Освенцім, Польща), представлені людські останки (волосся, яке готувалося для промислової переробки), особисті речі, що належали жертвам нацизму (окуляри, зубні протези, взуття, валізи та ін.). Оглядаючи ці експонати, відвідувачі «забирають із собою враження», пов'язані зі смертю, при цьому мало що знаючи про життя мільйонів людей різного віку, які були винищені в концтаборі. З іншого боку, музеї не можуть (і не повинні) цензурувати представлені відвідувачам матеріали. Якщо музей не транслює правдиву інформацію про Голокост, або видаляє інформацію про частину історичного періоду, він ризикує провести ревізію історії [10, с.59]. Розмірковуючи про те, як

музеям слід розповідати про терор, «Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору» у Львові критично ставиться до намагань відтворити жахливу атмосферу концтабору. Через те, що терор знищує всі докази, музейники пропонують переосмислити місце (Янівський табір був розташований на околиці Львова та безпосередньо пов'язаний з львівським гетто, звідки євреїв відправляли на примусові роботи або ж безпосередньо на смерть). У «Меморіальний музей тоталітарних режимів», що розташований на території колишнього львівського гетто (1941-1943 рр.), в скляних кубах, виставлені речі, знайдені на місці масових вбивств у нацистському таборі: зварені в одну грудку шпильки для волосся, уламок губної гармошки, гільзи, шматки колючого дроту [11]. У музейній кімнаті № 4: Необчислюваність представлені нари як 3 арт-об'єкти, що відображають три найбільші групи, жертв нацистського масового насильства в Україні (євреї, жертви Голокосту; радянські військовополонені; примусові робітники і політичні в'язні концентраційних таборів). Навпроти, за склом, — музейні артефакти: підвішені маленькі предмети, які були знайдені на місці масового вбивства в'язнів цього табору.

Вочевидь постають питання щодо організації музейної експозиції — як документувати минуле, оповідати історію та культивувати пам'ять про ці трагічні події, про місця, пов'язані з ними. У питаннях щодо історичної пам'яті про Голокост, музеями обговорюється питання, яку роль у цьому можуть відігравати артефакти, як вони передають історію і водночас спонукають відвідувача уявляти та відчувати.

Між відвідувачами музею та різноманітними експонатами встановлюється певний зв'язок. У всевітньо відомих музеях Голокосту використовується такий елемент експозиції як стіна, заповнена фотографіями довоєнного періоду, де відображено родинне життя. Ці фотографії ніби зближують відвідувачів музею з людьми, які ще не стали жертвами; демонструють нормальність життя до приходу нацистів до влади, дають цінність артефактам знищення та смерті, та створюють емоційний зв'язок між живими відвідувачами та загиблими жертвами Голокосту. І так само в Харківському музеї Голокосту запозичена цей музейний прийом. Створено окремий стенд з довоєнними фото «Євреї Харкова, які загинули в Катастрофі» [5].

У музеях Голокосту часто демонструється вагон, як символ провісником смерті майбутніх жертв Голокосту. Подібні вагони використовувалися для транспортування євреїв, ромів та інших до гетто, центрів убивств і німецьких нацистських концтаборів по всій Європі. Подібний вагон є і в дніпровському музеї «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», із поясненням, що цей експозит свідчить про жахливий і системний план масового

знищення переслідуваних груп, включаючи євреїв, поляків, ромів і радянських військовополонених. У подібному вагоні, не пристосованому для перевезення людей, у тисняві, перебувало біля ста жертв під час кількадечної «подорожі до похмурої реальності».

Артефакти, які представляють жахи концтаборів, таборів смерті, перебування в гетто, на «маршах смерті» тощо, це також шестикутні «зірки Давида», які мали носити в'язні гетто, листи та речі бранців. У Національному музеї історії України у Другій світовій війні зберігається епістолярна збірка «Непрочитані листи 1941 року». Це ненадіслані листи радянських громадян, датовані переважно червнем-липнем 1941 року, які потрапили до рук нацистів у перші дні окупації Кам'янця-Подільського (до 2009 зберігалися в музеях Відня). Серед 1215 листів близько 100 належали подільським євреям, значна частина авторів цих послань були жителями Кам'янця-Подільського і стали одними з перших жертв Голокосту на території України [12, с.138]. У Чернівецькому музеї історії та культури євреїв Буковини розповідають про листи, написані наприкінці 1941 року в'язнями гетто та таборів у румунській зоні окупації «Трансністрія» (зберігалися в архіві міста Чернівці, вперше їх відкрив історик Сергій Осачук). Це листи тих, хто опинився на порозі смерті, у них — відчайдушні заклики про допомогу, адресовані друзям, родичам і знайомим, про гроші, ліки, їжу та теплий одяг. На думку австрійського історика Беньямін Гріль, ці листи є унікальними, бо розповідають про забутий в європейській пам'яті Голокост у Трансністрії [13]. За листами постає надзвичайно особиста картина трагедії, якої європейські дослідники не мають з інших таборів. Більшість свідчень про Голокосту, про страждання в концтаборах описані вцілілими, від Аушвіца до Дахау, у їхніх спогадах, переважно ретроспективно, у минулому часі. «Чернівецькі листи» є свідченнями з перших вуст про те, що відбувалося в таборах Трансністрії, які описують жах як безпосередньо пережитий у момент трагедії. У листах можна побачити окремі долі людей, у якій жахливій ситуації вони опинилися, як вони виживали чи, здебільшого, не виживали.

Музейні предмети набувають особливого значення і через те, хто ними володів і як вони потрапили до музею, а це, у свою чергу, дозволяє музею створювати відповідні асоціації, викликати певні емоції. Вважається, що з неживими об'єктами можуть зберігатися спогади, і навіть якщо відвідувачі не зможуть їх прочитати, вони зможуть їх відчувати. Унікальність колекції Одеського музею Голокосту полягає в способі збирання артефактів, більшість належать тим, хто особисто пережив Голокост, тому історія артефакту зазвичай розкриває долю його власника. В експозиції представлені «предмети побуту в'язнів гетто» (хоча імена власників часто не

зазначені), зокрема, «Лампадка для освітлення бараків в'язнів гетто», «Газова лампа. Одна на барак. Табір Мостове», «Самовар в'язнів Балтського гетто родини Галіс. Використовувався для нагрівання води». На одному із стендів, під склом, розміщено мотузку з пояснювальним текстом: «Мотузка, на якій 17 жовтня 1941 р. на Михайлівській площі в окупованій Одесі румунськими поліцейськими була повішена єврейська дівчинка (мотузка зберігалася в будинку Якова Копчинського 69 років), пам'ять про дівчину, яку він любив» (ім'я жертви у тексті не зазначено) [14].

Музеї в роботі з минулим звертаються до автентичних предметів, їх справжність — це сукупність усього, що передається в ній від матеріального існування до її присутності як свідка в історичному процесі. Це не лише те, що відвідувач бачить, але й те, що він дізнається про обставини, пов'язані з цим предметом. Коли відвідувачі дізнаються, що люди, які ними володіли, загинули в одному з «Бабиних ярів України», це утворює зовсім інший контекст цих об'єктів. Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», в експозиції «Бабин яр — Бабині яри України», демонструється лялька п'ятирічної дівчинки Ади Сігаловської, яка була серед 11 тисяч євреїв, розстріляних у Дніпрі, через два тижні після масових розстрілів євреїв у Бабиному яру у Києві. Ця лялька є чи не єдиним свідком тих подій, які розгорталися 13 жовтня 1941 року в окупованому нацистами Дніпропетровську. Коли євреям було наказано зібратися біля Центрального універмагу, взявши цінні речі, дівчинка взяла ляльку — найбільший свій скарб. У колоні, що конвоювалася до місця розстрілу, дівчинка упізнала їхню сусідку Ірина Підгайна. Вона підійшла до рідних Ади, щоб попрощатися і тоді Ада передала їй свою іграшку, попрохавши погодувати ляльку та покласти спати і пообіцявши ввечері повернутися по неї. Однак ввечері ця дівчинка, разом з родиною і тисячами інших людей, була вбита нацистами [15, с. 251]. Сусідка протягом багатьох років зберігала у себе цю ляльку як пам'ять про своїх єврейських сусідів, а потім передала її родичам Ади. Які повернулися з евакуації, і таким чином врятували своє життя під час Голокосту. Лялька опинилася у Генріха ... та його матері Броні Мойсеївни, які і передали цю ляльку до Музею. Сьогодні ця лялька є чи не єдиним матеріальним свідченням в Музеї про трагічну долю євреїв в роки Голокосту у Дніпропетровську. Ця лялька є пам'яттю про те, що відбувалося у місті під час німецької окупації та Голокосту. Наукова співробітниця музею Марина Стрільчук в он-лайн занятті «Бабини Яри України: історія однієї ляльки» розказала долю цієї ляльки. Сусідка протягом багатьох років зберігала у себе цю ляльку як пам'ять про своїх єврейських сусідів, а потім передала її родичам Ади, які повернулися з евакуації, і таким чином врятували своє життя під час Голокосту.

Родичі Ади і передали цю ляльку до Музею. Цей музейний об'єкт є прикладом деанонізації «(не) означених» образів експозиції через артикуляцію історії конкретної жертви (дівчинки), через її призму відвідувач може поглянути на велику історію Голокосту як на сукупність маленьких історій звичайних людей/дітей.

У музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» зберігаються дитячі рукавички та черевички, які подарував українській родині Тихоненків німецький солдат. У часи німецької окупації Дніпропетровська у помешканні цієї родини квартирувало кілька німецьких солдатів, один з них дуже зблизився з дітьми української родини (у нього у Німеччині залишилися свої діти, дружина, він часто писав листи до них). І одного разу, після подій жовтня 1941 року, німецький офіцер подарував матері ці дитячі черевички та рукавички. Ця родина знаходилась доволі в скрутному матеріальному становищі, і не мала належних речей, щоб одягнути своїх дітей. Українська жінка зрозуміла, звідки ці речі могли бути, оскільки місцеве населення вже розуміло, куди відправили євреїв, яких збирали біля універмагу «Люкс». І ніколи протягом військового часу ці речі не одягалися родиною Тихоненків, вони зберігалися родиною як пам'ять про цю невідому дитину. Знайомство відвідувачів з музейними артефактами дозволяє перенестися в минуле, у різні миті його існування. Це минуле далеке від відвідувачів, але завдяки музейному об'єктові стає близьким відвідувачу. І автентичність тут дуже важлива, адже якою б точною не була копія, вона створена в іншому «тут і тепер», в неї немає історії оригіналу. 13 жовтня 2021 році у Дніпрі, біля будівлі центрального універмагу, відбулася духовна церемонія представників різних релігійних конфесій для вшанування пам'яті розстріляних вісімдесят років тому євреїв. Музей Голокосту запропонував символ цього жалобного заходу — дитячі рукавиці на жовтій зірці Давида. Директор музею Ігор Щупак пояснював, якщо нашивки із жовтими зірками носили євреї по всій окупованій нацистами Європі, то рукавиці мають місцевий контекст. Таким чином, національно забарвлена пам'ять євреїв про Голокост, яка лягла в основу їхньої ідентичності, набуває у Дніпрі ознак інтеграції цієї пам'яті до українського нарративу Другої світової війни через локальну історію.

У такий спосіб музейні артефакти стають інформаційною призмою, через яку музеї включаються у публічний простір міста. Практика музеїв виходити у міський простір, але без використання образів музейних артефактів, застосовувався «Меморіальним музеєм тоталітарних режимів» у Львові, що організував вуличну виставку «Львів'43: Місто (не) пам'яті» (2018), присвячену трагедії винищення нацистами єврейської громади міста у 1941-1944 роках. Вулична виставка складалася із дванадцяти кубів, розставлених на місцях

геноциду єврейського населення Львова. На кубах розміщені інформаційні стенди, виконані українською, англійською, польською та на івриті, з історіями окремих осіб — жертв, винуватців та свідків. Між цими трьома категоріями навмисно стерті межі, оскільки історія суб'єктивна, а саме історії реальних людей виявляють приховані обставини подій минулого. Тому основна увага була зосереджена на людях та їхніх біографіях, поза їхніми ролями: рятівник, чи врятований, разом вони відтворюють втрачені образи минулого [16].

Музейні інтервенції у міський простір здійснює і Рівненський обласний краєзнавчий музей. У 2021 р. на його території була організована вулична виставка-інсталяція «Місто, яке (не) пережило», створена до 80-х роковин початку масових розстрілів у Бабиному Яру (2021). Інсталяція складалася з двох частин: по одну сторону — пуста кімната єврейської сім'ї, яка поспіхом збиралася, з іншої — силуети людей з жовтими зірками Давида на одязі, з валізами, які йдуть у свій останній путь [17]. Водночас музей в основній експозиції застосовує прийом деанонізації жертв шляхом демонстрації артефакту — «Паспорт Клоц Ідель, який загинув у Сосенках 6.11.1941».

Інсталяція покинутої квартири також відтворена в основних експозиціях українських музеїв. В музеї «Територія терору» подібна інсталяція відтворена у кімнаті № 2: 1939-1941 роки, приміщення після обшуку. Безлад у такому інтимному просторі, як спальня, викликає тривогу, яка з кожною наступною експозицією наростає. В Одеському музеї Голокосту (в основній експозиції). У формі інсталяції куратори експозиції намагалися передати обстановку хаосу в будинках одеських євреїв у момент їх виселення до гетто. «Острів трагедії» (так називається інсталяція) складається з хаотично розкиданих автентичних речей, які могли належати жертвам. Відвідувачі експозиції можуть прочитати текст: «Острів трагедії», речі розкидані, діти, жінки та старі розстріляні». Крім автентичних речей, в інсталяції також розміщені в хаотичному порядку фотографії мешканців одеських квартир, які після арештів та депортації у гетто не повернулися до власних осель (про це відвідувачі можуть дізнатися з розміщених поряд доказів — копій радянських документів (актів), складених для Надзвичайної державної комісії з розслідування німецьких злочинів. Один з них — акт № 80 від 3 листопада 1944 р., у якому керуюча будинком записала, що в будинку № 7 по вул. Чемікова «німецько-румунськими загартниками було викрадено у в'язницю таких осіб: 1. Тенчер, чоловік 60 років і Тенчер, дружина 55 років. ... 3. Цвейбель. Жінка 45 років та син Цвейбель 17 років та син 15 років. ... 6. Біженці з Бессарабії. 10 осіб, з ними були діти, прізвища яких невідомі».

У Вінницькому музеї Голокосту зазначається, що на території області є понад 300 масових поховань

евреїв. Крім текстової частини експозиції, представлений візуальний ряд — відомі фото «Останній єврей у Вінниці» (з фотоархіву Яд Вашем, меморіального комплексу історії Голокосту [18]) та фото «Айнзацгрупа вбиває євреїв в Івангороді, Україна, 1942» (з історичного архіву Варшави, використовується Меморіальним музеєм Голокосту у США [19]). Прикметно, що в експозиції Вінницького музею Голокосту є автентичний об'єкт, який визнано як унікальний документ, електронна копія якого зберігається в колекції меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем, — зошит із іменами 200 розстріляних євреїв Китайгорода [20]. Історія зошита така: у 1960-х роках директор Китайгородської школи Сергій Рафаловський отримав вказівку від органів державної влади про необхідність пошукової роботи зі встановлення імен односельців, які перебували у лавах Червоної армії і не повернулися з війни. Тоді він запропонував доповнити цей список і місцевими жителями, євреями, розстріляними за часів окупації (у довоєнний період євреї становили майже половину населення Китайгорода). Коли були складені списки загиблих, цифри вразили всіх. На фронті загинуло 89 китайчан зі 140, які воювали з нацистами, а в окупованому Німеччиною Китайгороді розстріляно 50 етнічних українців і 200 євреїв [21].

Музеї, присвячені збереженню пам'яті про вбитих євреїв, представляють історії тих, хто вижив, вшановують євреїв, які боролися проти своїх нацистських гнобителів, і розповідають про не-євреїв, які самовіддано допомагали євреям. Національний музей історії України у Другій світовій війні, спільно з іншими музеями-партнерами, реалізує масштабний проект «Українці-рятівники. Марафон історій». З метою зібрати на одному електронному ресурсі інформацію, фото, документи, відео про людей, які в роки Другої світової війни рятували життя євреїв, ромів та інших жертв нацистського геноциду. Для більш наочного сприйняття теми підготовлені відеорозповіді з використанням унікальних світлин із фондів Музею.

Відомо, що у формуванні історії та пам'яті про Голокост відіграв суд над військовими злочинцями

у Нюрнберзі (1945-1946). В експозиції Харківського музею Голокосту є окрема секція «за 705 днів до Нюрнберга», присвячена Харківському процесу 1943 р., коли судили трьох німецьких військових та одного радянського колаборанта за військові злочини проти людяності. На цьому процесі насамперед засуджувався злочин Дробицького яру, в експозиції представлено автентичний об'єкт — перепустка на судові засідання [22]. Цей артефакт є свідком важливої події в контексті історії Голокосту та Другої світової війни. Це був перший показовий суд над німецькими військовослужбовцями, що відбувався перед великою аудиторією (у Харківському театрі) у другу річницю розстрілу у Дробицькому Яру. На висвітлення події були запрошені іноземні журналісти та дипломати, текст цього судового процесу був опублікований російською, німецькою та англійською мовами (є в колекції Меморіального музею Голокосту у США [23]).

Висновки. Українські музейні колекції визнають перспективу розгляду і розуміння історії Голокосту як у загальноєвропейському, так і локальному контекстах. Щоб посилити педагогічний та повчальний характер експозицій, відвідувачам пропонується не просто набір об'єктів, а простір для формулювання нових смислів та створення цінностей. Це, у свою чергу, дозволяє телеологічно переосмислювати експозити. Музейники, обираючи артефакти для експозицій, роблять їх особливими, при уважному їх розгляді вони виявляються символічними. Експоновані артефакти набувають нового значення, маркуючи меморіальність не стільки індивідуальної, скільки колективної пам'яті. В українському музейному просторі презентовано, як загальноєвропейський наратив Голокосту, так і локальний.

Подальшої дискусії потребує питання, як говорити про національну трагедію — щоб не тільки зберегти подію в колективній пам'яті, але і формувати належні ціннісні орієнтири. А це, зі свобого боку, вимагає застосування європейських музейних практик щодо презентації історії Голокосту з акцентом на долі людей і в контексті культури Європи.

Джерела та література:

1. Фесенко Г. Роль музеїв у формуванні культурного простору України. *Пространство литературы, искусства и образования — путь к миру, согласию и сотрудничеству между славянскими народами*: сб. науч. трудов: по материалам VI междунар. науч.-практ. конф. (16 декабря 2011 г., Харьков). Харьков, 2012. С. 184-189.
2. Щупак І. Історія Голокосту у шкільних підручниках Польщі, Росії та України. *Сучасні дискусії про Другу світову війну*: збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків. Львів: ЗУКЦ, 2012. С. 196-207.
3. Фесенко Г. Г. Пам'ять про Голокост: стратегії збереження у XXI ст. *Голокост в Україні (День пам'яті трагедії Бабиного Яру)*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 29 вересня 2022 р., м. Київ. Київ-Львів, 2022. С. 64-65.
4. Гон М., Попова К. Пам'ять про Іншого як імператив формування загальнокультурної компетентності індивіда. *Суспільно-політичний та історичні аспекти розвитку сучасної єврейської громади України: європейський контекст*: монографія. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 221-242.

5. Перший в Україні харківський Музей Голокосту зберігає правду історії. *Харківська обласна військова адміністрація*. 25.09.2013. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/67669>.
6. Дядюк К. Знищення, порятунків і спротив: у Вінниці відкрили оновлений музей Голокосту. *Вежа: Вінницький інформаційний портал*. 16.12.2020. URL: <https://vezha.ua/znyshtennya-poryatunok-i-sprotyv-u-vinnyci-vidkryly-onovleniy-muzej-golokostu-fotoreportazh/>.
7. Освітній проект «Голокост у Рівному». 12 листопада 2021. *Офіційний веб-сайт Рівненського обласного краєзнавчого музею*. URL: <http://museum.rv.gov.ua/news/2021/11/12/osvitnij-proek-golokost-u-rivnomu/>.
8. Голокост. 2.09.2021. *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. URL: https://warmuseum.kyiv.ua/_ua/expositions/past_exhibitions/.
9. Голокост. Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». URL: <https://jmhum.org/uk/halls/104-drugij-zal-golokost>.
10. Шерман Л. Историческая память о Холокосте в артефактах для музейных выставок. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост»*, Київ, 28-30 вересня 2012 р.: Статті та повідомлення. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. С. 59-65.
11. Касьянова, Д. Валізи з історіями: Як львівський музей «Територія Терору» розповідає про Голокост та тоталітаризм. *Bird In Flight*. 25.05.2020. URL: <https://birdinflight.com/reportage-uk/20200525-territoryterror-ukr.html>
12. Демченко С. Доли подільських євреїв (за матеріалами колекції «Непрочитані листи 1941-го»). *Військово-історичний меридіан*: електронний науковий журнал. 2018. Вип. 4 (22). С. 137-147.
13. Görtz B. 213 Hilfeschreie aus den Lagern. *Deutsche Welle*. 24.01.2014. URL: <https://www.dw.com/de/213-hilfeschreie-aus-den-lagern/a-17384893>.
14. Балаба А. Бабий Яр и начало Холокоста в Украине: как в Одессе говорят о трагедии. *Думська*. 30.09.2021. URL: <https://dumskaya.net/news/babiy-yar-i-nachalo-holokosta-v-ukraine-kak-v-od-152318/>.
15. Голокост у Дніпропетровську / Є. А. Врадій, В. Г. Рибалка, М. В. Стрільчук, Д. В. Шаталов; заг. ред. І. Я. Щупак. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», ЛІРА, 2017. 256 с.
16. Олексій А. Львів'43: Місто (не)пам'яті. *Art Ukraine*. 17.07.2018. URL: <https://artukraine.com.ua/a/lviv-mistone-pamyati/>.
17. У музеї відкрили вуличну виставку-інсталяцію, присвячену трагедії Голокосту. *Офіційний веб-сайт Рівненського обласного краєзнавчого музею*. 29.09.2021. URL: <http://museum.rv.gov.ua/news/2021/09/29/umuzeji-vidkryli-vulichnu-vistavku-instaljaciyu-p/>.
18. July 1941, a Member of the Waffen-SS Shoots a Jew at a Mass Grave in Vinnitsa, Ukraine. *Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center*. URL: <https://www.yadvashem.org/holocaust/this-month/july/1941-3.html>
19. German police take aim at Jews from Ivangorod who have just finished preparing their own grave, Ivangorod, Ukraine, 1941-1943. *The Holocaust in Ukraine*. United States Holocaust Memorial Museum. URL: <https://www.ushmm.org/information/exhibitions/online-exhibitions/special-focus/ukraine>.
20. List of Jews from Kitaygorod who were murdered by the Germans during 1941-1943, prepared by Mrs. G. Rafalovskaya in 1970. *Yad Vashem Documents Archive*. URL: <https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&search=global&strSearch=Kitaygorod&Grid-ItemId=13207878&TreeItemId=10537502>.
21. Скрипник В. Синій зошит смерті. Рафаловські зберегли прізвища 200 розстріляних євреїв. 27.01.2021 р. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/siniy-zoshit-smerti-rafalovski-zberegli-prizvischa-200-rozstrilyanih-e-11155514.html>.
22. Первый в истории процесс над нацистскими преступниками. *Харьковский музей Холокоста*. URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/museum/process.html>.
23. Verbrechen und Strafe: der Charkower Prozess über die von den deutsch-faschistischen Eindringlingen in der Stadt Charkow und Umgebung während der zeitweisen Okkupation verübten Greuelthaten. TASS, 1943. *USHMM*. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/bib137410>.

РІВНЕНЬКА ОБЛАСНА РАДА
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ РІВНЕНЬКОЇ ОДА
КЗ «РІВНЕНЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ» РОП

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

РІВНЕНЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

ВИПУСК XXI

*Матеріали наукової конференції
«Музейна експозиція—актуальні виклики сучасності.
Поєднання інноваційних та традиційних форм роботи»*